

گروه کلید آرامش ۲

آثار مثبت مدارا و عفو در زندگی از منظر آیات و روایات

فاطمه ممتاز^۱

چکیده

عفو و مدارا پرتویی از تقوا، زمینه ساز آموزش و محبت الهی که به پاداش الهی منجر می شود و به روایت پیامبر برترین مکارم اخلاق می باشد. مدارا از این جهت ارزشمند می باشد که یک روش عمومی جهت تسهیل روابط متعادل است و ارزش عفو را از سفارش چند باره خداوند در قرآن و روایات و احادیث ائمه (علیهم السلام) متوجه شد که همواره موجب تعالی روح و عظمت شخصیت آدمی می گردد. افراد اهل عفو و مدارا همواره در حفظ ایمان و رعایت شئون اخلاقی و رفتاری کوشا هستند و با تمرین و مراقبت و کنترل خشم به موقعیت های اجتماعی در خور نائل می شوند. مهارت های زیادی جهت کسب کارکرد مدارا در تحکیم بنای خانواده وجود دارد. از جمله بخشودگی، سپر بلاسازی، رفع تعارض و پایداری ایمان، پاداش آخرت، آرامش از آثار فردی مدارا و عفو و هدایت خانواده، محبوبیت، رفع کینه و ایجاد الفت از آثار اجتماعی این دو می باشد. هدف از این مقاله بررسی تأثیرات مثبت مدارا و عفو بر روش زندگی فرهنگی، عقیدتی و اجتماعی در زندگی است. جمع آوری مقاله به صورت تحلیل محتوا و روش کتابخانه ای بوده است.

کلیدواژه: تقوا، عفو، مدارا.

۱- سطح ۲ (کارشناسی)، مدرسه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)، f.momtaz76@gmail.com

مقدمه

عفو و مدارا از مهم‌ترین عناصر تحکیم خانواده است. استحکام بنیان خانواده در سایه نرم خویی، بستری مناسب برای تربیت و رشد نسل‌های سالم و شاداب فراهم می‌سازد. عدم تعامل افراد در محیط خانواده، سبب ناسازگاری و ایجاد تنش و ناامنی روانی می‌شود؛ از این رو پرداختن به این فواید و تاثیر این صفت در ایجاد روابط خانوادگی سالم ضروری است.

با توجه به نگاه مقدس اسلام به کانون خانواده و اهمیت و جایگاه والای خانواده در رشد و پرورش فرد و به تبع آن جامعه، ایدئولوژی اسلامی اهمیت فراوانی به تحکیم بنیاد خانواده داده است زیرا تحکیم این نهاد از دیدگاه اسلامی موجب تعالی فرد و جامعه می‌شود که می‌تواند انسان‌ها را به کمال و تعالی برساند. برای موفقیت خانواده، همانند دیگر امور زندگی باید مهارت‌هایی را کسب کرد. لذا دین مبین راه‌ها و روش‌های متنوع و فراوانی برای تحکیم این بنیان ارائه داده است که مدارا و عفو بین اعضای خانواده از مهم‌ترین مصادیق این راهکارها است.

عفو به عنوان یکی از راهکارهای کنترل و مدیریت خشم و موجب بازیابی کنترل بر زندگی است. در واقع عفو و مدارا در روابط موجب می‌شود تا کنترل افراد به دست خشم نیفتد. به عبارت دیگر عفو به معنای ضعف نیست بلکه نشان کاملی از قدرت است. نظر به اینکه دین اسلام بر مودت و مهربانی تاکید فراوانی دارد می‌توان گفت گذشت تاثیر عمیقی در تعالی روابط بین افراد دارد، چنان که آیات قرآنی نیز تاکید کننده این مفهوم است زیرا خداوند متعال می‌فرماید: «وَلَا تَسْتَوِی الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ». هرگز نیکی و بدی یکسان نیست بدی را با نیکی دفع کن، ناگاه (خواهی دید) همان کسی که میان تو و او دشمنی است، گویی دوستی گرم و صمیمی است.

مدارا هم از مهم‌ترین عوامل تحکیم خانواده و از مصادیق بارز حسن خلق می‌باشد. در طول زندگی مشترک، ممکن است اعضای خانواده دارای شرایط یا صفاتی خاص باشند که تحمل آن برای طرف مقابل امکان پذیر نباشد. در این شرایط آنچه می‌تواند تداوم زندگی مشترک را تضمین کند، مدارا است.

هدف این مقاله آسان شدن تحمل و بالا رفتن ظرفیت همسران در برابر ناملایمات است؛ تا در نتیجه آن، عفو و مدارا برای همسران امری لذت بخش شود و سلامت، سعادت و آرامش خانواده، که در گرو عفو و مدارای همسران است فراهم گردد.

این اثر موضوع عفو و مدارا در خانواده را از منظر آیات و روایات مورد بررسی قرار می‌دهد و اهمیت عمل به آن را در خانواده و جامعه بیان می‌کند.

در زمینه تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلامی پژوهش‌های فراوانی صورت گرفته است از جمله: حسن زاده (۱۳۹۲) در مقاله ای تحت عنوان «عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی»، مجموعه عواملی که فرهنگ اسلامی بر آن، جهت تحکیم بنیان خانواده تاکید دارد، بررسی کرده است. با این حال وی از گذشت تنها به عنوان یکی از راهکارهای یاد کرده است و به دیدگاه اسلام در بسط و گسترش این موضوع نپرداخته است. روحی (۱۳۹۰) در مقاله «تحکیم خانواده و راه‌های تقویت آن» به بررسی عوامل ثبات و دوام خانواده با سستی پایه‌های آن، راهکارهای تقویت و تحکیم بنیان خانواده براساس آموزه‌های قرآن کریم و سیره بزرگان دین پرداخته است. محدثی و یوسفی اصل (۱۳۸۹) نیز در مقاله «راهکارهای تحکیم بنیان خانواده» ضمن بررسی جایگاه مهم خانواده و راهکارهای تحکیم آن بدین نتیجه رسیدند که آگاهی از دستورات تربیتی اسلام و پایبندی به اخلاق حسنه در محیط خانواده مهم‌ترین قدم در راه رسیدن به تحکیم بنیان خانواده است. محدثی (۱۳۸۰) نیز در کتاب «آشنایی با اصول و عوامل تحکیم خانواده» مجموعه اصول و عواملی که باعث تحکیم خانواده می‌شود را از دیدگاه اسلامی با رجوع به آیات و احادیث ائمه (علیهم السلام) مورد بررسی قرار داده است.

سوالاتی که تحقیق در پی پاسخ‌گویی به آن است عبارتند از آثار مثبت مدارا و عفو در زندگی چیست؟ آثار فردی و اجتماعی مدارا در خانواده چیست؟ ارزش و جایگاه مدارا و عفو چیست؟ عوامل دستیابی به شخصیت مدارا و عفو چیست؟

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- «تقوا» در لغت و اصطلاح

تقوا در اصل از ماده «وقی، وقایه» به معنای پرهیز کردن، حفظ کردن و قرار دادن خویش در پناهگاه است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۸۸)

تقوا در اصطلاح صفتی است که انسان را از گناه و نافرمانی خداوند متعال باز می‌دارد و بر طاعت و

بندگی او بر می انگیزد. به شخص متصف به این صفت متقی گفته می شود. در ادبیات معارف اسلامی به معنای حفظ خویشتن از مطلق محظورات است؛ اعم از محرمات و مکروهات. (طیب حسینی، ۱۳۹۲ش، ج ۸، ص ۴۴۵)

۱-۲- «مدارا» در لغت و اصطلاح

مدارا در لغت از ماده «دری» یا «درا» اشتقاق یافته است. «دری» به معنای آگاهی و شناختی است که از راه مقدماتی پنهان و غیر معمول بدست می آید. (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۶۸) از این رو درباره صید آهو از راه حيله و مقدمات غیر معلوم گفته می شود: «دریت الطبی» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۲۵۵). «درا» در اصل به معنای دفع کردن است. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۷۱) برای اساس واژه‌ی مدارا که به معنای ملاطفت و برخورد نرم است، (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۲۵۵) اگر از ماده‌ی دری باشد با معنای اصلی آن در دریت الطبی تناسب دارد.

در اصطلاح منظور از مدارا در حیطة تعریف اصطلاحی نیز برگرفته از همان معانی لغوی فوق‌الذکر می‌باشد؛ بدین معنا که: «مدارا، یعنی پرداخت کمترین هزینه برای دفع دشمن و تبدیل معاند به مخالف و به موافق آن هم به واسطه تحمل جور و ستم مخالف تا مادامی که امید به هدایت او هست و امید به اصلاح و دست برداشتن او از مخالفت وجود دارد (عاملی، ۱۱۰۴ق، ج ۸، ص ۵۸۸).

۱-۳- «عفو» در لغت و اصطلاح

عفو در لغت به معنای گذشتن از گناه و ترک کیفر آن است و اصل و ریشه آن به معنی محو و نابودی است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص ۷۲). ولی راغب در مفردات این معنی را ریشه اصلی نمی‌داند و معتقد است که عفو به معنای قصد گرفتن چیزی است و به همین مناسبت به وزش بادهایی که منجر به ویرانی و گرفتن چیزی می‌شود، این واژه اطلاق شده است و اگر به محو کردن، عفو اطلاق می‌گردد به خاطر این است که آن هم نوعی قصد برگرفتن چیزی است. (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۳۹، ماده عفا)

عفو در اصطلاح از منظر امام صادق (علیه السلام): عفو کردن و از تقصیر گذشتن با وجود، قدرت و انتقام، طریقه پیامبران و متقیان است. و معنی عفو آن است که هرگاه از کسی جرمی و تقصیری نسبت به تو واقع شود، پی او نروی و به او اظهار نکنی و از ظاهر و باطن فراموش کنی و احسان را به او زیادت‌ر از پیش کنی. (گیلانی، ۱۳۷۷ش، ص ۳۷۴)

۲- اهمیت و فواید مدارا و عفو در زندگی و اسلام

یکی از اصولی که در بهبود و رشد روابط انسان با دیگران، تأثیر شگرفی دارد، مدارا و تحمل دیگران است. با این که به نظر برخی صاحب نظران، روابط اجتماعی همواره در حال تغییر و دگرگونی است و هر موقعیت اجتماعی، یک واکنشی ویژه طلب می کند اما می توان مدارا را یک روش عمومی پیشنهاد کرد که در هر حال، ایجاد روابط متعادل را آسان تر می کند. بعضی از جوانان در عین برخورداری از رشد جسمی و ذهنی، روحیه ی جنگندگی دارند و کمتر از خود مدارا و انعطاف و نرمش نشان می دهند ولی انتظار دارند دیگران با آنان با ملایمت برخورد کنند، در حالی که راه زندگی همیشه هموار نیست و سنگلاخ هایی نیز در آن وجود دارد که تنها با مدارا کردن می توان از آن ها عبور کرد.

در روابط اجتماعی نیز اگر روحیه ی مداراگری حاکم نباشد برخوردها تند و شکننده خواهد بود. بسیاری از تنش ها، قهرها، دوری ها و جبهه گرفتن ها، با اتخاذ روش مدارا، رخت برخواهد بست و بذر عطوفت و مهربانی در جامعه کاشته خواهد شد و شبنم های مهر در گل برگ دل ها خواهد نشست هر چند اصل در اسلام، مدارا است اما نرمش بی حساب و عدم قاطعیت بجا، آدمی را به عنصری ضعیف، ترسو و بی عرضه تبدیل می کند. آن چه مورد نظر اسلام است، آسان گیری در عین قدرت و قاطعیت است؛ نه خشونت مطلق و نه مدارای مطلق. پس گاهی ضرورت اقتضا می کند اصل مدارا را کنار گذاشته و به قاطعیت و سخت گیری روی آوریم. پس بجاست که یکی از راه و رسم زندگی را دو عنصر «مدارا و قاطعیت» بدانیم. (<https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5387/8167/107679/9>) ، راه و رسم زندگی (۹)

در ارزش فضیلت عفو و گذشت همین بس که خداوند بارها در قرآن بر آن سفارش کرده و کسانی را که دارای این صفت هستند به عنوان اهل احسان معرفی کرده و آنان را محبوب خود شمرده است (مائده: ۱۳).

امیر مومنان علی (علیه السلام) برای رهایی از مشکلاتی که به سبب این مسئله پدید می آید خواهان تغافل و چشم پوشی از گناهان دیگران می شود و می فرماید: «کسی که تغافل نکند و از بسیاری از امور چشم پوشی ننماید، زندگی اش تیره و تار خواهد بود». (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶ ش، ص ۴۵۱)

۳- ارزش و جایگاه مدارا و عفو

همه‌ی انسان‌ها محبوبیت را دوست دارند. این خواسته از طریق مدارا حاصل می‌شود. (سیدرضی، نهج البلاغه، ص ۶۵) در نتیجه، محبوبیت در بین اعضای خانواده سبب می‌شود که مدیریت و تدبیر امور خانواده با سهولت انجام شود و افراد خانواده از هم دیگر حرف شنوی داشته و با یک دیگر، همراهی بیشتری داشته باشند. مخاطبان از پذیرش سخن کسی که دوستش دارند، لذت می‌برند و به همین اندازه پذیرفتن کلام کسی که محبوبیت ندارد، زجر آور است. نفوذ کلام نیز از نیازمندی‌های زندگی خانوادگی است. اگر سخن اعضای خانواده در هم تاثیر نگذارد، زندگی در کنار یک دیگر لذت بخش نیست. از جمله عواملی که در ایجاد محبوبیت و عزت مؤثر هستند: الف) پروا پیشگی: انسان با تقوا در نظر افراد خوب و بد جامعه، دارای عظمت و عزت است. چنین شخصی در نظر مردم، آبرومند و با فضیلت است و در دل‌های آنان نفوذ پیدا می‌کند. خداوند متعال در وعده‌ای عمومی به تمامی کسانی که خواهان عزت و ارجمندی هستند، می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا؛ به طور حتمی کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، خداوند رحمان محبتی برای آنان در دل‌ها قرار می‌دهد». (مریم: ۲۹)

ب) اطاعت و فرمانبرداری از خداوند: که ثمره‌ی ایمان به او است، از مهم‌ترین عوامل عزیز شدن است. و خداوند در اعلانی عمومی و جاودان، جاده عزت مندی و کرامت را به همگان نشان داده است. رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمودند: خدای تعالی هر روز می‌فرماید: «أَنَا الْغَزِيْرُ فَمَنْ أَرَادَ عِزَّ الدَّارَيْنِ فَلْيَطِيعِ الْغَزِيْرَ؛ من پروردگار عزتمند شما هستم، پس هر کس در دو جهان عزت می‌خواهد باید از خدای عزیز فرمان برد». (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۸، ص ۱۲۰؛ طبرسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۸، ص ۲۳۴)

نتیجه گیری

مقاله حاضر تحت عنوان «آثار مثبت مدارا و عفو در زندگی از منظر آیات و روایات» است. مدارا به معنای ملاطفت و برخورد نرم است با توجه به مسیر صحیح زندگی، حرکت به سوی کمال و هم سطح بودن مدارا مداری با انجام فرایض دینی در مواجهه افراد با یکدیگر و نگه داشتن حریم هر یک توسط دیگری، نشان می‌دهد در زندگی اجتماعی، مدارا از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. برای رسیدن به این اصل، ابتدا باید جایگاه مدارا را بشناسیم و حد و مرز آن را درست ترسیم کنیم.

مدارا و عفو از والاترین ارزشهای اخلاقی و انسانی است و آثار مثبت آن در زندگی، کسب محبوبیت میان مردم است و در مقابل آن بردباری و بزرگواری به او می‌دهد.

آشنایی با آثار مدارا و عفو از قبیل زمینه‌سازی آمرزش و محبت الهی، پاداش الهی، انس و الفت، محبوبیت و افزایش روزی است که به ما انگیزه می‌دهد بسترهای مدارا را فراهم آوریم تا از آثار آن بهره‌مند شویم. البته به کارگیری فنونی از جمله بخشودگی، سپربلاسازی، رفع تعارض و خود آرام سازی به ما کمک می‌کند تا در اجرای این طرح موفقیت بیشتری داشته باشیم.

ارزش عفو و گذشت همین بس که خداوند بارها در قرآن بر آن سفارش کرده و کسانی که دارای این صفت هستند به عنوان اهل احسان معرفی کرده و آن‌ها را محبوب خود دانسته است.

فهرست منابع

* قرآن.

* نهج البلاغه.

فهرست کتب فارسی

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، (مترجم: غلام رضا لایقی)، ج ۴، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، چاپ دوم، ۵۸۶-۶۵۵ ه ق.
۲. بستان (نجفی)، حسین (و همکاران)، اسلام و جامعه شناسی خانواده، چاپ اول، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳ ش.
۳. طیب حسینی، سید محمود، دائره المعارف قرآن کریم، جلد هشتم، چاپ دوم، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۲ ش.
۴. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ج ۲، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ه ش.
۵. نراقی، مهدی، جامع السادات، محمد بروجرودی، ج ۳، تهران: چاپ سنگی، چاپ اول، ۱۳۱۲ ه ش.

فهرست کتب عربی

۶. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول**، علی اکبر غفاری، ج ۱، قم: موسسه النشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۴ ه ق.
۷. ابن فارس، احمد بن فارس، **معجم مقاییس اللغة**، عبدالسلام محمد هارون، ج ۱، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۴ ق.
۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، امین محمد عبدالوهاب، ج ۱، لبنان: دارالفکر للطباعة و النشر و توزیع، دارصادر، چاپ اول، ۱۴۱۴ ه ق.
۹. بحرالعلوم، سید محمد مهدی، **رساله سیر و سلوک (تحفه الملوک)**، مشهد: انتشارات علامه طباطبائی، چاپ چهارم، ۱۴۱۸ ق.
۱۰. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، **غرورالحکم و دررالکلم**، سیدمهدی رجائی، ج ۱، قم: دارالکتاب السلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق.
۱۱. حسینی امینی، محسن، **ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین**، سید علی خان بن احمدکبیر مدنی شیرازی، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، ۱۴۱۱ ه ق.
۱۲. حرعاملی، شیخ محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، محمد رازی، قم: موسسه آل البيت، چاپ اول، ۱۱۰۴ ه ق.
۱۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی، **شرح مصباح الشریعه**؛ عبدالرزاق بن محمد هاشم؛ چاپ اول، تهران: پیام حق، ۱۳۷۷ ش.
۱۴. راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد، **المفردات فی غرایب القرآن**؛ صفوان عدنان الداودی، چاپ اول، دمشق بیروت: دارالقلم، الدارالشامیه، ۱۴۱۲ ه ق.
۱۵. طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الاخلاق**، قم: دارالرضی، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.
۱۶. طبرسی، حسن بن فضل، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، چاپ اول، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ ق.
۱۷. علی بن محمد لیثی واسطی، **عیون الحکم و المواعظ**، حسین حسینی بیرجندی، ج ۱، قم: دارالحديث، چاپ اول، ۱۳۷۶ ش.

۱۸. غزالی، محمد، **احیاء علوم الدین**؛ عبدالرحیم بن حسین حافظ عراقی؛ جلد نهم، بی‌جا، دارالکتاب العربی، بی‌تا.

۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی (ط-الاسلامیه)**؛ علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ جلد ۲، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.

۲۰. مجلسی، محمد باقر محمد بن محمد تقی، **بحارالانوار**؛ عبدالزهرا علوی؛ جلد ۸، دار احیاء التراث العربی - بیروت-لبنان، ۱۴۰۳ ق.

۲۱. نوری، حسین بن محمد تقی، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسایل**، قم: موسسه آل البيت، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.

فهرست مقالات

۲۲. ایروانی، جواد، "خاستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث"، مجله تخصصی الهیات و حقوق، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۸۴ ه.ش.

۲۳. بخشی محبی، محمد؛ خجسته کاشانی، امیر، "جایگاه عفو در اسلام و رابطه آن با سلامت روان"، رویش روانشناسی، شماره ۹، آذر ۱۳۹۷ ه.ش.

۲۴. پیلتن، محمد علی، "اهمیت و فایده مدارا"، ۱۳۸۴ ه.ش.

۲۵. توحیدی نژاد، علی، "آثار فردی و اجتماعی «مدارا» در خانواده از دیدگاه قرآن و حدیث"، شماره ۶، پاییز ۱۳۹۸ ه.ش.

۲۶. توحیدی نژاد، علی، "مدارا و تاثیر آن در استحکام خانواده"، مجله حدیث حوزه، شماره ۶، ۱۳۹۲ ه.ش.

۲۷. حسن زاده، صالح، "عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی"، بوستان کتاب قم، ۱۳۸۵.

۲۸. حسین پور، جمیله، "از مبانی پیشرفت اجتماع، مدارا از منظر سیره علوی"، کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، تابستان ۱۳۹۲.

۲۹. حسین زاده، علی، "کارکرد ها و فنون مدارا در زندگی اجتماعی"، نشریه معرفت، شماره ۱۶۰، ج ۱۶۰، فروردین ۱۳۹۰ ه.ش.

۳۰. روحی، زهرا، "تحکیم و راه های تقویت آن"، طهورا، شماره ۱۱، ۱۳۹۰ ه.ش.

۳۱. رحیمی، مرتضی، سلیمانی، سمیه، "نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی اجتماعی"، شماره ۲، ۱۳۹۵ ه.ش.

۳۲. غباری بناب، باقر، "رابطه عفو و گذشت با میزان اضطراب"، مجله حوزه و دانشگاه، شماره ۳۱، تابستان ۱۳۸۴ ه.ش.

۳۳. مروتی، سهراب، "خاستگاه ترتیبی مدارا در قرآن کریم و سیره معصومین"، شماره ۲، ۱۳۹۴.

۳۴. مروتی، سهراب، "مبانی نظری مدارا در قرآن کریم و سنت معصومین"، شماره ۳، ۱۳۸۵ ه.ش.

فهرست سایت‌ها

۳۵. <https://www.mashreghnews.ir/news/580877>؛ آثار و برکات گذشت و عفو

کردن.

۳۶. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5387/8167/107679/9>، راه و رسم

زندگی ۹.